

BALOGH GYÖRGY

AZ ORTODOX EGYHÁZ BALKÁNI FOLYAMATAI A SZERB-MONTENEGRÓI EGYHÁZÜGYI VITA TÜKRÉBEN*

A 2019. december 27-én a vallásszabadságról és az egyházak jogállásáról¹ elfogadott montenegrói törvény, és az ennek nyomán Szerbia és Montenegró között kialakult feszültség² kapcsán felmerült az igény, hogy átfogó elemzés készüljön a Nyugat-Balkán ortodox egyházainak egymáshoz, államaikhoz/nemzeteikhez, és Oroszországhoz/az Orosz Ortodox Egyházhoz fűződő kapcsolatainak alakulásáról. Az alábbiakban kísérletet teszünk az említett összefüggések hátterének megvilágítására.

A Nyugat-Balkán térség hosszan elnyúló folyamata; Jugoszlávia szétesése Montenegró 2006-os függetlenedésével *de jure* véget ért, *de facto* azonban nem, egyfelől mert sem Szerbia, sem a Szerb Pravoszláv Egyház, sem az utódállamokban élő szerb közösségek nem tudták elfogadni azt, másfelől, mert a függetlenné vált államok és entitások sem tudták kevert etnikumú társadalmaikkal elfogadtatni az állami szuverenitás gyakorlására vonatkozó igényüket. Általánosan megfigyelhető, hogy a volt Jugoszlávia társadalmaiban a vallást gyakorló ortodox hívők száma csökken, de történelmi okokból (például a törökellenes küzdelmekben a nemzeti identitás eszmei háttereként) a pravoszláv vallásnak nagy presztízse, a pravoszláv egyház politikai megnyilvánulásainak pedig súlya van.

Montenegró elhatárolódása a Szerb Pravoszláv Egyháztól (SPC) a volt Jugoszlávia szétesésének egyik utolsó fázisát jelzi, melynek mintájára hasonló folyamatok mehetnek végbe a térség többi államában is. A szerb befolyás fenntartását szolgáló SPC konfliktusai az utódállamokkal, illetve az utódállamok nemzeti alapon szerveződő ortodox egyházaival szorosan összefüggé-

* A szerző a tanulmány megírása során jelentősen támaszkodott a Nyugat-Balkán országokban működő magyar nagykövetségek szakmai anyagaira. Ezúton is köszöni a kollégák közreműködését.

¹ A „Vallásszabadságról vagy lelkiismereti meggyőződésről, illetve a vallási közösségek (egyházak) jogállásáról szóló törvény” kötelezővé teszi minden egyház (így a Szerb Ortodox Egyház számára is), hogy igazolja minden ingatlanukról, hogy 1918 előtt már a birtokukban volt.

² A törvény elfogadását követően mindkét törvényhozásban erőszakos jelenetekre, továbbá mindkét fővárosban és Montenegróban országsszerte tömegdemonstrációkra került sor.

nek az egyetemes ortodox egyház története legnagyobb szakadásának (skizmájának) történéseivel.

Az ortodoxia spirituális egyetemességének³ képviselője a politikai hatalom nélküli, de a hagyomány szerint *primus inter pares* tekintélyt élvező Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka⁴ (KÖP), akinek kanonikus területe ugyan kicsi (mindössze 3,5 millió hívővel rendelkezik), de kizárólagos előjoga a kötelező dogmákkal és kánonjogi tételekkel kapcsolatos kinyilatkozás és állásfoglalás, valamint az Athoszi Egyházi Állam felügyelete. Ezzel szemben áll az ortodox ökumenét a saját védőszárnyai alatt tudni akaró Oroszország nagyhatalmi politikája, melynek ideológiai alapja az a meggyőződés, hogy a „Harmadik Rómaként” evilági kötelezettsége a nyugati mintájú fogyasztói társadalom alternatíváját felmutató ortodox kereszténység politikai védelme.⁵ Az ortodox egyházon belüli ellentétek megértéséhez fontos tudni, hogy az *ortodox vallás egyetemessége a hitbéli kérdésekre vonatkozik, az önálló (autokefál) ortodox egyházak kialakulása ugyanakkor legtöbbször egy adott nemzethez kötődött és szorosan összefonódott az adott államhatalommal.*⁶

Az Orosz Ortodox Egyház (OOE) és mögötte Moszkva, valamint a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka évszázados küzdelme az ortodoxián belüli vezető szerepért az Ukrán Ortodox Egyház⁷ függetlenné válásával új szintet ért el. Az orosz–ukrán háborús események és a donbaszi polgárháború kapcsán továbbá nyilvánvalóvá vált, hogy az ortodox egyházak vallási egyetemességre való törekvését konfliktusos helyzetben háttérbe szorítja a nemzeti érzés. Ez a jelenség tapasztalható a Balkán ortodox vallású közösségeinek nemzet *versus* egyház állásfoglalást igénylő dilemmájában is, már csak azért is, mert a Nyugat-Balkán államai – Szerbia kivételével – állam- és nemzetépítési állapotban vannak.

³ Az ortodox keresztények önmeghatározása szerint az ortodoxia az egyetemes kereszténység egyetlen legitím örököse, amely egyedüliként őrizte meg Jézus és a 12 apostol tanításait változtatás nélkül, úgy ahogy ezt a hét egyetemes zsinat meghatározta.

⁴ I. Bartholomaiosz pátriárka 1991 óta a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus feje.

⁵ A gondolat jelenkori fő képviselője Aleksandr Dugin kortárs orosz ideológus.

⁶ Vannak egyházak, amelyek a hagyomány folytán váltak önállókká, például a történelmi patriarchátus székhelyek: Róma, Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia, Jeruzsálem. Vannak olyanok, amelyek önmagukat kiáltották ki autokefál egyházzá és csak később kaptak elismerést a Konstantinápolyi Patriarchától, (ilyen az orosz és a görög ortodox egyház), és vannak olyan országok, melyek állami deklarációval (és későbbi egyházi elismeréssel jöttek létre). Ilyen a Török Birodalom deklarációja a szerb és a bolgár ortodox egyházak létrejöttéről, szintén jóval későbbi KÖP általi elismeréssel.

⁷ 2019. január 5-én I. Bartolomaiosz konstantinápolyi pátriárka saját kanonikus területén belül megadta az autonóm státuszt (a Tomoszt) az Ukrán Ortodox Egyháznak. Az UOE nem lett autokefál egyház (szemben a szerb, bolgár, román, grúz, albán, stb. ortodox egyházzal), Ukrajna területén kívül nem hozhat létre gyülekezetet, és kánonjogi kérdésekben is köteles az általa anyaegyházként elismert Konstantinápolyi Ortodox Egyházhoz fordulni.

A Balkán erős ortodox kultúrájú társadalmi (Szerbia, Montenegró) frusztráltságának egyik oka, hogy nemzeti önképük (és annak narratívája) szervezően összekapcsolódik mind az Orosz Ortodox Egyház mögött álló Oroszországot, mind a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárkát illető tisztelettel. Az OOE és a KÖP közötti ellentétben a szerb (és az egész balkáni régiót tekintve a bolgár és a román egyház is) igyekezett semlegességet mutatni. Pro forma a Balkán autokefál ortodox egyházainak többsége semleges tudott maradni 2016-ig, de az ukrainai események döntési helyzetbe kényszerítették őket, és 2016-ban, mikor a Krétai Ortodox Zsinaton az orosz egyház kérte, hogy ne csak a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka, hanem az Orosz Ortodox Egyház feje⁸ is kinyilatkoztathasson teológiai kérdésekben, a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka elutasító nyilatkozatát – bár csak hallgatólagosan, de – támogatták.⁹ Frusztráltságuk másik összetevő eleme, hogy hosszútávú érdekeik a szuverenitás intézményi, gazdasági és politikai alapjainak megszilárdulását követően a (nemzeti) tudati felépítményt biztosító intézmények (például a nemzeti egységet támogató egyház) támogatását is megkívánják. Erről (is) szólnak a következő (2020. őszi) montenegrói választások, de erre vonatkozott az ortodoxia által kevésbé befolyásolt Észak-Macedónia nevének hivatalossá válásakor a társadalmi támogatottság elnyerésére vonatkozó kampány is.

A nemzeti ortodox egyházak

A régióban jelenlévő képviselőink jelentéseire támaszkodva az alábbiakban áttekintjük az ortodox egyházak egymáshoz, saját államukhoz, Oroszországhoz és Konstantinápolyi Patriarchátushoz (Isztambulhoz) fűződő viszonyát.

Montenegró

Montenegró lakosságának túlnyomó része az ortodox vallás követője. Az országban két ortodox egyház (a más ortodox egyházak által el nem ismert Montenegrói Pravoszláv Egyház és az autokefál Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) működik. Az ortodox hívők egyházi hovatartozásának számszerűségről nincs adat, azonban a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy bár kevesebben vallják magukat a Montenegrói Ortodox Egyház hívének, ugyanakkor ezen tábor tagjainak százalékos aránya szignifikánsan növekszik, míg a jelenleg több hívet számláló Szerb Pravoszláv Egyházban csökkenő tendencia tapasztalható.

⁸ Jelenleg Kirill Moszkvai Pátriárka.

⁹ BARABÁS T. János: Az ortodox egyház a politikai forgatagban, *KKI Elemzések*, 2019/17.

Az első világháborút követően Szerbia csapatai az antant támogatásával elfoglalták a korábban az Osztrák–Magyar Monarchia megszállása alatt lévő Montenegrót, korábbi szövetségesüket, és 1919–1920 során a montenegrói Petrovic dinasztia trónfosztásával és az ország Szerbiához történő csatolásával felszámolták annak államiságát. Ezt követően a korábban egymástól függetlenül működő érsekségek és püspökségek egyesítésével létrehozott Szerb Pravoszláv Egyházba történő beolvasztással megszűnt Montenegró autokefál (önálló, nemzeti) státusszal rendelkező egyháza (érseksége) is.

A Montenegrói Pravoszláv Egyház (MOE) jelenleg egy, a többi autokefál (önálló) ortodox egyház által el nem ismert (nem autokefál státuszú) egyház,¹⁰ amely önmagát az 1918-ig önállóan működő¹¹ Montenegrói Pravoszláv Egyház jogutódjának tartja.¹² A MOE jelenkori megalakulása Antonije Abramović szerb ortodox szerzetes nevéhez fűződik, aki 1962-ben elhagyta Jugoszláviát és az Amerikai Ortodox Egyház kötelékében szolgált, majd 1993-ban a montenegrói függetlenség programjával színre lépő Montenegrói Liberális Szövetség párt hívására visszatért Montenegróba és 1993. október 31-én létrehozta a Montenegrói Pravoszláv Egyházat. Ezt a Montenegrói Liberális Szövetség, a Montenegrói Szociáldemokrata Párt és a Montenegrói Szövetségi Mozgalom is támogatta. A Montenegrói Ortodox Egyház jelenlegi vezetője 1997-től Mihailo Dedeić, Cetinje érseke, montenegrói metropolita. A Montenegrói Pravoszláv Egyház 1997-től civil csoportként működött, majd Milo Đukanović akkori miniszterelnök Slobodan Milošević rendszerétől való 1997-es eltávolodását követően, 2001-ben hivatalosan is bejegyzett NGO lett. Bejegyzésének jogalapja az 1977-es jugoszláv „A vallási közösségek jogállására vonatkozó törvény” volt, melyet a jelenlegi viták tárgyát képező, 2019. december 27-én elfogadott törvény váltott le a 2007-es új alkotmány szellemében.

¹⁰ Az Ökumenikus Ortodox Patriarchátus (melynek csak egy része a szerb) hivatalos álláspontja szerint a mai Montenegró területén soha nem létezett autokefál pravoszláv egyház. Erről I. Bartolomaiosz konstantinápolyi pátriárka 2019. július 27-i levelében hivatalosan tájékoztatta Milo Đukanović montenegrói államfőt.

¹¹ A 15. század közepén a Szerb Királyság török uralom alá került, de a Zetai Fejedelemség – melyet 1435-től Crna Gora-nak kezdenek nevezni a történelmi források – sikeresen ellenállt. Crna Gora a 19. század közepéig teokratikus állam volt a vladikák vezetésével, akik egyszerre gyakorolták a világi és egyházi hatalmat. I. és II. Péter vladikák uralkodása idején (1782–1851) kiépült a modern montenegrói állam. II. Danilo (1851–1860) már nem a vladika, hanem a világi fejedelmi címet („a szabad Milnagora és Brda fejedelme és ura”) vette fel. Miklós montenegrói fejedelem a szerb Milán fejedelemmel 1876-ban hadat üzent és számos csapatot mért a törökökre. Montenegró függetlenségét az 1878-as Berlińi Kongresszuson ismerték el hivatalosan, területét 5118 km²-rel egészítették ki (például: Podgorica, Niksic, Kolasin, Szpuzs, Zsabljak, Bar, Plav, Guszinje).

¹² Több más történelmi dokumentum mellett perdöntőnek tartják a Montenegrói Fejedelemség alkotmányának (1905) 40. paragrafusát, amely deklarálja a Montenegrói Egyház autokefál státuszát. Ezzel az ortodox egyházak alapításhoz szükséges hivatalos formák közül az állami deklarációval történő valósult meg. (Más kérdés, hogy ezt a többi ortodox egyház még nem ismerte el.)

A Milosević rezsimtől való eltávolodás (1997) majd függetlenedés (2006) a montenegrói a Szerb Pravoszláv Egyházzal (SPC) is konfliktust eredményezett, amely a mai napig meghatározó az SPC és a montenegrói állam (és vezetése) viszonyában. A függetlenedési folyamat – melynek a mostani, válásszabadságról és egyházak státuszáról szóló törvény az utolsó, látványos aktusa – Montenegró ortodox vallású lakosait két, élesen szembenálló, pro-szerb/unionista és függetlenségpárti politikai táborra osztja. A Montenegróban élő ortodox lakosság túlnyomó része a fenti politikai megosztottságtól függetlenül továbbra is az SPC híve, függetlenül attól, hogy Montenegróban a vallásosság mértéke nem túl nagy. Montenegró esetében az SPC hivatalos álláspontja nemcsak az ország 2006-os függetlenségének visszaállítását (a Szerbiával közös állam megszűnését) ellenezte, de annak Koszovó elismerésére vonatkozó döntését és NATO-tagságát is, miközben következetesen tagadja a montenegrói nemzetnek (identitásának, kultúrájának, nyelvének) a szerbségtől eltérő, a szerb nemzeti közösségtől elkülönült létezését. Ennek hangsúlyozásában különösen Amfilohije Radović, az SPC Tengermelléki és Montenegrói metropolita jár az élen. Amfilohije és Montenegró évtizedek óta meghatározó politikusa, Milo Đjukanović viszonya összetett: bár a metropolita a Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) Montenegróban működő legmagasabb rangú főpapként az SPC érdekeit védi, így ellenzi az egyháza tulajdonait veszélyeztető vallásügyi törvényt, mégis több, kulcsfontosságú pillanatban (például a függetlenség 2006-os kikiáltásának alkalmával, vagy a 2016-os választásokkal összefüggő puccskíséret után) nyilatkozatainak és színrelépésének nagy szerepe volt a konfliktus eszkalációjának megakadályozásában, és ezzel, közvetve bár, Đjukanović-ot támogatta. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy az SPC egyik legbefolyásosabb szárnyának vezetőjeként Amfilohije nyíltan szembehelyezkedik egyházi feljebbvalójával, Irinej szerb pátriárkával és Aleksandar Vučić szerb elnökkel. A metropolita 2010-ben odáig elment, hogy egy interjúban elismerte az egykori Montenegrói Pravoszláv Egyház autokefál voltát.¹³ Ugyanakkor Amfilohije az 1993-ban megalakult Montenegrói Pravoszláv Egyházat álvallásos, nemzeti fasiszta szervezetnek tekinti.¹⁴

A válásszabadságról és vallási közösségek jogállásáról szóló törvény

A kormány 2019. december 27-én elfogadta a vallási közösségek státuszának új szabályozásáról szóló törvényt, amely kimondja, hogy azok az egy-

¹³ A Montenegrói Televízióban 2010. június 18-án adott interjújában így fogalmazott: „Az igazat megvallva a 20. század elején Nikola (montenegrói) király kegyelmének és akaratának jóvoltából az Érsekség önállóságot élvezett. Soha nem kérte és senkitől nem kapta autokefál státuszát, ahogy ez az ortodox egyházban évszázadok óta szokás.”

¹⁴ L.: Metropolitan Amfilohije: “This is not real, but fascist Montenegro”, <<https://eng-news24h.com/metropolitan-amfilohije-this-is-not-real-but-facist-montenegro/>> (letöltve: 2020. 02. 20.).

házi ingatlanok és földek, amelyek 1918. december 1-ig állami tulajdonban voltak, vagy közpénzből épültek, állami tulajdonnak tekintendők.¹⁵ A Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) ellene irányuló támadásként tekint a törvénytervezetre,¹⁶ és a montenegrói proserb ellenzéki pártokkal, valamint Belgráddal együtt élesen tiltakozik ellene. A helyzet külön specifikuma, hogy az SPC visszautasította a regisztrálására irányuló állami igényt. Mivel ez az ex-lex állapot lehetőséget biztosított a Montenegróban működő SPC-nek, hogy a külföldről (Szerbiából és Oroszországból) kapott pénzek felhasználása ne legyen látható, és az SPC ezt a lehetőséget ki is használta, a montenegrói állami vezetés Belgrád (és Moszkva) meghosszabbított karjaként, a montenegrói politikát kívülről befolyásoló eszközként tekint rá, és az egyházak jogállásáról szóló törvénnyel kívánja szabályozni működését. Az SPC külső befolyásolására kiélezett kormányzati kommunikációs stratégia másik célja a Montenegró szuverenitását és függetlenségét támogató társadalmi egység sorainak szorosra zárása, és a Montenegrói Pravoszláv Egyház mögötti felsorakoztatása még a 2020 őszi választások előtt. A kormány tárgyalópartnere,¹⁷ Amfilohije metropolita igyekszik cáfolni az SPC működésének külső politikai érdekekkel való összefüggésére vonatkozó vádakot, és a vallásügyi törvényt ellenző demonstrációtól az ellenzéki politikai pártokat távoltartani. A törvény előkészítése során a Velencei Bizottság (VB) véleményezte a tervezetet, és azt összességében az európai normákkal összeegyeztethetőnek tartotta, de felhívta a figyelmet arra, hogy az egyházi tulajdonok állami nyilvántartásba vételére csak bírósági eljárás keretében kerülhet sor, ahol az államnak kell bizonyítania jogalapját az egyes ingatlanok tulajdonjogára. A montenegrói kormány a VB összes ajánlását beépítette a törvény szövegébe.

Az SPC Montenegrói és Tengeremelléki Érseksége szoros kapcsolatokat ápol az Orosz Ortodox Egyházzal (OOE). 2020. február 29-én az eddigi legnagyobb létszámú szentmisére és a vallásügyi törvény visszavonását követelő több tízezres felvonulásra került sor Podgoricában Amfilohije érsek, valamint Onufriye, (a Moszkvai Patriarchátushoz tartozó) Kijev és egész Ukrajna metropolitája részvételével. A tömegbe több ezerre volt tehető a külföldről érkező tüntető. A Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) belgrádi pátriárkája, Irinej amerikai útjára hivatkozva nem vett részt a rendezvényen.

¹⁵ A vitatott törvénytervezetet a 81 fős Parlamentben a kormányzat 42 képviselője mellett az ellenzékben a kormányzó Szocialisták Demokratikus Pártja (DPS) korábbi koalíciós partnere, a Szociáldemokrata Párt 3 képviselője is megszavazta, míg a proserb és pro-orosz orientációjú Demokratikus Front 18 képviselőjét a zárószavazás előtt erőszakos fellépésükért a rendőrség őrizetbe vette.

¹⁶ Az SPC anyagi javainak elkobzásától tart, ami egyes értékelések szerint – a folyamatok továbbgyűrűzésével – akár vagyona 90%-át is érintheti (ti. ingatlanok, kolostorok és szentélyek) a térségben.

¹⁷ Amfilohije egyházi előjárója, Irinej szerb pátriárka vitatja és sérelmezi, hogy a montenegrói kormánnyal nem ő, hanem az SPC helyi főpapja, Amfilohije tárgyal.

Szerbia

A Belgrád központú, Szerbia nemzeti egyházaként működő Szerb Ortodox Egyház (SPC) az 1920-as újjáalapítása¹⁸ óta a szerb nemzeti és állami érdekek határozott képviselője és támogatója. Az SPC a délszláv válság 1990-es kitörésekor a politikai folyamatokra jelentős befolyást gyakorló tényezőként egyértelműen a jugoszláv állam bármi – akár háborús – áron történő egyben tartását célzó elképzeléseket és az azokat hirdető – főleg szerb és montenegrói – politikusokat támogatta, miközben elítélte az egyes köztársaságok függetlenségi törekvéseit. A Szerb Ortodox Egyház Jugoszlávia felbomlását a szerb nemzet teljes mértékű, az évszázados nemzetegyesítési folyamatot néhány év alatt semmivé tevő dezintegrációjaként élte meg, miközben az egyetlen olyan intézménnyé vált, amely a nemzet egységét még megtestesítő összekötő kapcsolatot jelent Szerbia határain kívül maradt nemzetrészek – így Montenegró – irányába.

A szerb állam és az SPC kapcsolatában erős szerepet játszik a nemzeti/nacionalista összefonódás is. A politika és egyház ortodox kultúrkörben tapasztalható hagyományos összefonódása ugyanakkor jelenleg inkább hátrányt jelent a szerb politikai vezetés számára. A szerb állam korábbi régiós pozícióinak megtartását nemcsak az gyengíti, hogy Jugoszlávia szétesésével a Szerb Ortodox Egyház egysége is megbomlott, és az államok különválásával már nem összetartható, hanem az a tény is, hogy az SPC jelenlegi, idős felső vezetése *bennragadt* a milosević-i időkben, és nem találja magát Bosznia-Hercegovina, Koszovó és Montenegró elvesztését követően. A vajdasági pravoszláv egyház idős klerikusai még mindig második világháborús megszállókként tekintenek a magyarokra, ennek kapcsán még mindig tapasztalható egy látens magyarellenesség a régióban. Főleg az említett klérus bizonyos kérdésekben komoly ellenállást fejt ki (például a megbékélési bizottságnak az 1944-es 11 ezer magyar áldozatra vonatkozó kutatások publikálása). Az SPC keményvonalas kommunikációjának diplomatikus ellensúlyozása a szerb nemzeti érzések megsértése nélkül nagy kihívás Vučić államfő számára.

A montenegrói „vallásszabadságról és a vallási közösségek státuszáról” hozott törvény elítélésében természetesen az állami politika és az SPC azonos nézeten van. A törvény hátterében ugyanakkor a szakértők a szerbektől való függetlenedési szándékot látják,¹⁹ és úgy értékelik, hogy az elsősorban politikai-gazdasági érdekekről szól, és kevésbé vallási kérdésekről.

¹⁸ A Szerb Ortodox Egyház már *de facto* autokefál volt 1832-ben, de Konstantinápoly csak 1879-ben ismerte el. A *középkori szerb egyház* 1219 óta autokefál volt. Az oszmán hódítás után Mehmet Szokoli (Sokolović) nagyvezír állította vissza az Ipeki (Peć) Pátriarchátust 1557-ben.

¹⁹ MILACIC, Slavisa Batko: Pressure on the Serbian Orthodox Church in Montenegro, *Modern Diplomacy*, June 28, 2019, <<https://modern diplomacy.eu/2019/06/28/pressure-on-the-serbian-orthodox-church-in-montenegro/>> (letöltve: 2020. 02. 20.).

Az SPC és az Orosz Ortodox Egyház kapcsolata hagyományosan szoros, az ökumenikus ortodoxia jelenlegi válságában pedig egymásra utaltságuk és egymás iránti támogatásuk demonstrálása (helyzetük hasonlóságánál fogva) még nagyobb fokú.²⁰ Az UOE függetlenedése kapcsán az SPC azonnal Moszkva mellé állt, Irinej pátriárka kijelentette, hogy Konstantinápoly megalapozatlan döntést hozott, amikor autonómmá nyilvánította az Ukrán Ortodox Egyházat. Az Orosz Ortodox Egyház (OOE) pedig már néhány nappal a válásügyi törvény megszavazását követően arra szólította fel az összes ortodox felekezetet, hogy támogassa a kánoni SPC-t Montenegróban.²¹ Az SPC-n belül az egyházi előjárók ugyanakkor megosztottak; míg Irinej pátriárka és a felső klérus egy része az OOE-vel folytatott szoros együttműködés elkötelezett híve, addig van egy olyan befolyásos kör, amely inkább a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka melletti kapcsolatok támogatója.

Koszovó

Koszovó mindig is különleges helyet foglalt el a szerb nemzeti identitástudatban: területén található a Szent Száva (Rastko Nemanjić) által a 13. században alapított Ipeki/Pejai Patriarchátus, illetve kolostoregyüttes, mely 1253-tól a szerb érsekség székhelye, a szerb állam bölcsője lett.²² Bár a Szerb Ortodox Egyház (SPC) társadalmi és politikai szerepe jelentős a koszovói szerb közösség körében, ennek ellenére csak mérsékelt befolyást gyakorol a Pristina-Belgrád párbeszédre, ugyanis a tárgyalások során sem a koszovói szerbek, sem az Egyház nem fejtheti ki véleményét. A 2006-ban a vallásszabadságról megalkotott törvény alapján egyik egyház sem rendelkezik jogi személyiséggel Koszovóban. Az új egyházi törvény²³ tervezete – az SPC javaslatára – már megadja ezt a jogállást a Szerb Ortodox Egyháznak, de ezt még nem fogadták el.

Szerb értékelés szerint a joguralom gyengesége miatt a Szerb Ortodox Egyházat hátrányok érik Koszovóban, ezért a SPC jelenleg áldozat; nem alanya, *hanem tárgya* a dialógusnak. A Szerb Pravoszláv Egyház Szent Püspöki Zsinata 2019 májusában megerősítette korábbi állásfoglalását, miszerint Koszovó

²⁰ A szerbiai vallási vezetők párhuzamot vontak az Orosz Pravoszláv Egyház és saját helyzetük között, hiszen Belgrád számára ugyanolyan fenyegetésként jelenik meg a horvát, a macedón és a montenegrói ortodox felekezetek esetleges függetlenedési igénye, mint az Ukrán Ortodox Egyház leválása az Orosz Ortodox Egyháztól.

²¹ Kirill pátriárka nyilatkozatában aláhúzta, hogy amire a montenegrói kormány készül, az bármelyik pravoszláv egyház esetén megvalósulhat.

²² Egy esetleges területcsere után Pristina ellenőrzése alatt maradna.

²³ 2011-ben a kormány elfogadta az új egyházi törvény tervezetét, de a beterjesztett törvényjavaslatot – átdolgozás céljából – visszavonta a parlamenti vita napján. A kormány az ártírt törvényjavaslatot 2012-ben ismét beterjesztette a parlament elé, de az nem kapta meg az elfogadásához szükséges többséget. 2016-ban a kormány ugyan elfogadott egy újabb tervezetet, de azt nem küldte meg a parlamentnek. Az előző – Ramush Haradinaj vezette – kormány 2017 végén terjesztett a parlament elé egy törvényjavaslatot, melyet első olvasatban 2018 novemberében elfogadott a parlament, de a kialakult belpolitikai válság miatt, az végül mégsem emelkedett törvényerőre.

a szuverén Szerb Köztársaság szerves része, ezért a státuszának bárminemű módosítása – amely esetleg a függetlenségének elismeréséhez, vagy felosztáshoz vezetne – elfogadhatatlan. Koszovó nemzetközi elismerése, vagy bármilyen területcsere elkerülhetetlenül a koszovói szerbek – elsősorban az albán többségű járásokból való – elvándorlásához vezetne.

Észak-Macedónia

A Macedón Pravoszláv Egyház Ohridi Érsekség (továbbiakban: MPE) a világ el nem ismert pravoszláv egyházainak egyike, egyházi értelemben önállóságért (autokefália) folytatott hosszú küzdelme ellenére is a Szerb Pravoszláv Egyház alá tartozó, részleges autonómiával rendelkező szakadár egyháznak minősül. Egyelőre nem látható, hogy a szerb anyaegházat bármi ösztönözhetné az eddigi *status quo* feladására. Az ortodoxián belül kialakult Moszkva-Konstantinápoly törésvonalon a macedón egyház a névvita megoldása óta Konstantinápolyhoz áll közelebb, és a közelmúltban az ukrán egyházat kanonizáló Konstantinápolyi Patriarchátustól reméli önállóságának elismerését. Tisztában vannak vele azonban, hogy még ha meg is kapják az az autokefáliáról rendelkező bullát I. Bartolomaiosz pátriárkától, önállóságuk – az ukrán egyházéhoz hasonlóan – csak részlegesen lesz elismert.

A Szerb Pravoszláv Egyház jelenléte és befolyása, híveinek száma, valamint a szerb kisebbség létszáma Észak-Macedóniában – szemben Montenegróval – nem számottevő. Észak-Macedóniában általában sem számottevő a szerb nemzetiségűek aránya (a 2002-es népszámláson 35 939 fő, a lakosság 1,78%-a vallotta magát szerb nemzetiségűnek). A macedón nemzetiségű lakosság vallásos része szinte kivétel nélkül az MPE híve. Az Észak-Macedón Köztársaságot alkotmánya *de jure* szekuláris államként határozza meg, a tényleges közpolitikai gyakorlat azonban a Macedón Pravoszláv Egyház Ohridi Érsekség (továbbiakban: MPE) kiemelt helyzetéről tanúskodik, mely függetlenedési törekvései a 20. század derekától a mindenkorai politikai vezetéssel, esetenként aktív, máskor közvetett segítségével zajlottak. A pravoszláv vallás, kultúra és történeti hagyomány a macedón etnikai többség önmeghatározásának szerves részét képezi. Az MPE belső működési feltételei jelenleg az autokefália hiányától függetlenül stabilak, társadalmi státusza és elismertsége, észak-macedón államhoz fűződő szoros viszonya szilárd.

A 19. század végén a macedóniai ortodox vallási közösség feletti egyházi főhatalomért külső erők között folyt a harc. A Konstantinápolyi Patriarchátus és az 1870-ben fontos bolgár nemzeti intézményként létrejött Bolgár Exarchátus között a balkáni háborúk (1912–1913.) után a terület a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, az egyházi főhatalom pedig a konstantinápolyi patriarchátustól a belgrádi metropolitához, így onnantól a Szerb Pravoszláv Egyház főhatósága érvényesült. Az MPE 1945 óta folytatja a mind szélesebb autonómiát célzó küzdelmét, melyhez a Szerb Ortodox Egyház saját kánonjo-

gi határain belül kompromisszumkészen viszonyult, egészen az önálló, szerb egyháztól független Macedón Pravoszláv Egyház 1967-es kinyilvánításáig. A szerb egyházi szinódus természetesen nem fogadta el a döntést, ugyanakkor a következő években a teljes konfrontáció helyett óvatos lépéseket igyekezett tenni a kiegyezés érdekében.

A Szerb Pravoszláv Egyházhoz lojális maroknyi papság a szerb egyház autonóm részének tekintendő Ohridi Ortodox Érsekség formájában működik tovább sajátos, megtúrt helyzetben. A 2002-es megállapodás megghiúsulását követően teljes autonómiát kapott a Szerb Pravoszláv Egyházon belül, és jelenleg az egyetlen, kanonikusan elismert pravoszláv egyházi szervezet az országban, a macedón állam soha sem ismerte el még csak önálló egyházi szervezatként sem, így ma sincs bejegyezve. Vezetője, Jovan Vraniskovszki érsek folyamatosan hatósági intézkedések alanya, korábban börtönbüntetésre is ítélték adócsalás és pénzmosás miatt. Éveket töltött fegyintézetben köztörvényes bűnelkövetők között. Az Emberi Jogok Európai Bírósága 2017-ben Vraniskovszki javára döntött és jelentős kártérítési összeget ítélt meg számára. Jelek szerint nem mondható, hogy a Vraniskovszki vezette autonóm egyházszervezet túlságosan szoros kapcsolatokkal rendelkezne szerb vagy orosz irányban. Jugoszlávia felbomlását követően a szerb patriarchátus kísérleteket tett a macedón egyház feletti ellenőrzés helyreállítására. A 2002-es Niš-i tárgyalássorozat révén a felek közel jutottak a kompromisszumos megoldáshoz. A macedón egyház az autokefál státuszt kivéve teljeskörű autonómiát kapott volna, de az egyezmény végül megghiúsult.

A baloldali Zaev-kormány alatt bekövetkezett bolgár-macedón politikai közeledéssel párhuzamosan egy egyházi közeledés is elindult: 2017 novemberében a MPE szinódusa hivatalos levélben tett javaslatot a Bolgár Ortodox Egyháznak, mely szerint a MPE elismerné a bolgár egyházat anyaegyháznak, amennyiben az elismerné a macedón egyház autokefál státuszát. A kérdés azóta elhalt. Jelenleg a Konstantinápolyi Patriarchátus irányában folynak kezdeményezések, de macedón részről tisztában vannak azzal, hogy az I. Bartolomaiosz konstantinápolyi pátriárka és Kirill moszkvai pátriárka (illetve a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus és az Orosz Pravoszláv Egyház) közti szembenállás – az ukrán egyház ügyéhez hasonlóan – a macedón elismerés kérdésében is képes lehet megosztani az egész ortodoxiát. Még ha meg is kapják az autokefáliáról rendelkező bullát I. Bartolomaiosztól, önállóságukat várhatóan csak bizonyos ortodox egyházak fogják elismerni. A macedón egyház reméli, hogy az ukrán egyház számára kedvező döntés analógiájára a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus és I. Bartolomaiosz konstantinápolyi pátriárka, illetve az MPE-vel kritikus álláspontra helyezkedő, de a Konstantinápolyi Patriarcha egyházi hierarchiában betöltött primátusát elfo-

gadó Görög Ortodox Egyház is támogatni fogja a független macedón egyház létrejöttét, noha annak számos buktatója lehet. Az orosz és a szerb pravoszláv egyházaktól a MPE nem számíthat támogatásra.

A montenegrói helyzettel ellentétben az egyházi vagyon és tulajdon kérdése soha nem merült fel hangsúlyosan Észak-Macedóniában, de nehéz is volna annak eldöntése, hogy adott esetben mely vagyonelemek vezethetők vissza a Szerb Pravoszláv Egyházra. Ugyanakkor tény, hogy a szocialista hatalom által államosított vagyon visszakerülésével a Macedón Pravoszláv Egyház jelentős ingatlanvagyonnal rendelkezik, de nem hivatalos információk szerint a templomokon és kolostorokon túl jelentős mezőgazdasági és erdőterületek, szőlőültetvények, illetve nem hitéleti célokat szolgáló ingatlanok is a tulajdonában vannak. Az egyházi vagyon és vagyonosodás átláthatatlanságát nem csak albán oldalról érték kifogások. Ugyanakkor a pravoszláv egyház köz- és felsőoktatási intézményeket egyáltalán nem működtet (kivéve a teológiai kart). Az MPE társadalmi befolyása meg sem közelíti például a lengyel katolikus egyház társadalmi befolyását, politikai befolyása pedig nem mérhető a Szerb Pravoszláv Egyházéhoz.

Bosznia-Hercegovina

Bosznia-Hercegovina multietnikus társadalmában az etnikai és vallási hovatartozás szorosan összefügg. A legutolsó, 2013-as népszámlálási adatok szerint BiH összlakossága 3 531 159 fő volt, amelynek 30,8%-a vallotta magát szerbnek (50,1%-a bosnyáknak, 15,4%-a horvátnak, 3,7% egyéb). Ezzel összhangban a lakosság 30,7%-a ortodox (50,7%-a iszlám, 15,2%-a római katolikus) vallású. A Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) befolyása Bosznia-Hercegovinában követi az ország belső adminisztrációs határait; a szerbség 92,1%-ának otthont adó Szerb Köztársaságban (Republika Srpska, RS) igen komoly befolyással bír, az ország másik entitásában (nyilvánvalóan a szerbség kis létszáma miatt) nem oly látványos.

A szerb ortodox egyházon keresztül 2012-től fokozottan jelen van az orosz befolyás is az RS-ben. Az SPC – NGO-k közvetítésével – pénzügyi támogatást kap az orosz kormánytól (például orosz-szerb vallási-kulturális központ). A Szerb Ortodox Egyház Bosznia-Hercegovinában évszázadokig a Konstantinápolyi Patriarchátus közvetlen irányítása alatt állt, majd 1920-ban a szerb ortodox egyház irányítása alá került, jelenleg is a szerbiai Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) része. Bosznia-Hercegovina, mint állam, a szerb ortodox egyházzal 2007-ben írt alá alapszerződést, amely rendezte az egyház BiH-en belüli működésének kereteit és főbb szabályait. BiH-ben egy érsekség (Dabroboszniai Érsekség) van, amely alá négy püspökség tagozódik: (1) mostari „Zahum-Hercegovina-i és Tengermelléki püspökség”, (2) Bosanski Petrovac-i „Bihács-Petrovac püspökség”, (3) tuzlai „Zvornik-Tuzla püspökség”, valamint (4) Banja Luka-i püspökség.

Albánia

Albániában az állam és egyház elválasztásának elve alapján nincs államegyház, a népesség nagyjából kétharmada moszlim vallású, ortodox hitű a népesség kb. 22%-a és kb. 11% katolikus. A hitéleti tevékenységhez az állam csak minimális támogatást nyújt, az egyházak a politikai területen kívül tevékenykednek, valamennyi felekezet tartózkodik a politikai lépésektől.

A mai Albánia területe történelmileg Konstantinápoly fennhatósága alá tartozott, de az északi területeken érvényesülő erős velencei/olasz hatás eredményeként a katolicizmus és az ortodoxia választóvonalává is vált egyben. A középkori ortodox egyházszerkezetet két erősen görög hatású egyházi központ, az ohridi és a janinai püspökség dominálta. A Török Birodalom a népességet vallási és nem nemzeti alapon tartotta számon így az ortodox vallású közösségre az államigazgatás göröggént, a moszlim vallásúakra albánként tekintett. Az Albán Ortodox Egyház 1922-ben, Albánia függetlenségét követően született meg, autokefál jellegét Konstantinápoly 1937-ben ismerte el.

Az albán ortodox egyház felületes kapcsolatokkal rendelkezik a szerb egyházzal, a szerb egyházi jelenlét sem oktatási, sem humanitárius területen nem tapasztalható. Ugyanakkor történelmi okokból az albán és görög ortodox egyház kapcsolata rendkívül szoros, a kommunista időszakban gyakorlatilag megsemmisült egyházszerkezetet teljes mértékben görög támogatással, nagyrészt görög személyi háttérrel építették újjá (az albán egyház feje, Anasztaziosz érsek görög, de várható utóda, a jelenlegi korcai püspök már albán lesz).

A Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus

A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus az öt eredeti (apostolok által alapított) patriarchátus egyike, ami tiszteletbeli elsőséget élvez az ortodox egyházak között (*primus inter pares*), de nem avatkozhat bele a többi ortodox egyház ügyeibe. Az ortodox valláson belüli tekintélyénél fogva a Konstantinápolyi Pátriárkának az ortodoxia helyzetének politikai kontextusait is értelmeznie, kezelnie kell. Állásfoglalásai – bár csak kánonjogi kérdésben mérveadóak – nagy súllyal bírnak az ortodox egyházak és hívők között.

Montenegró esetében a Konstantinápolyi Patriarchátus a szerb ortodox pátriárkát támogatja, kételyei vannak a Montenegrói Ortodox Egyház önálló (autokefál) státusz elismertetésére vonatkozó törekvései kapcsán. Bár az ortodox egyházszerkezet a történelem során mindig nemzethez volt kötve, az ortodoxia egyetemességéért felelősséget érző Konstantinápolyi Patriarchátus az autokefáliát nem nemzeti, hanem egyházszerkezeti alapon értelmezi. Az Ukrán Egyház számára a (korlátozott) autokefáliát a nagyszámú (30 millió) ortodox hívő miatt biztosította. Az észak-macedóniai ortodox egyházat is sza-

kadár egyháznak tekinti, amely nem tartozik sehová, későbbi hovatarozása kérdéses.

A Konstantinápolyi Patriarchátus kapcsolatra törekszik a Szerb Ortodox Egyház pátriárkájával annak ellenére, hogy a szerb ortodox pátriárka nagyon közeli viszonyban van a moszkvai ortodox pátriárkával és az orosz politikai vezetéssel is, akik ellenezték az autokefália megadását az Ukrán Ortodox Egyháznak. Valószínűsíthetően I. Bartholomaiosz pátriárka azért törekszik a szerb ortodox pátriárkával való jó kapcsolat megőrzésére, mivel az Ukrán Ortodox Egyháznak 2019. január 5-én általa megadott autonóm státusz (autokefália) után a moszkvai ortodox patriarchátus megszakította a kánoni kapcsolatokat a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátussal, és I. Bartholomaiosz nem akarja tovább növelni a feszültséget Moszkvával.

Bartholomaiosz konstantinápolyi pátriárka személy szerint jó kapcsolatot ápol a jelenlegi török kormány tagjaival. A török kormány nem akadályozza a vallásgyakorlás szabadságát, 2018. július 31-én a törökországi nem-muszlim vallási kisebbségek közös, Isztambulban kiadott nyilatkozatban álltak ki a török kormány mellett. Ebben kijelentették, hogy a Törökországban évszázadok óta jelen lévő közösségeik hitüket szabadon megélhetik, szertartásaikat, hagyományait szabadon gyakorolhatják; minden állítás, mely ezzel ellentétes, alaptalan. A múltban tapasztalt problémáik nagy része megoldást nyert, a további, megoldást igénylő kérdésekre pedig őszinte, nyílt és kölcsönösen jószándékú szellemben keresik a választ a török állami szervekkel közösen. Ugyanakkor szükséges hangsúlyozni, hogy itt elsősorban a személyes kapcsolatokról és nem feltétlenül állami politikáról van szó, továbbá a bürokrácia alacsonyabb szintjein – bár sokat javult a helyzet – már árnyaltabb a kép.

A Patriarchátus jelenlegi legkomolyabb problémája, hogy a Halki papneveldeben 1971 óta nem engedélyezi a papnevelést. Emiatt a mára 2-3 ezer lélekszámúra zsugorodott görög kisebbség hamarosan képtelen lesz saját papjait kiállítani. A papok döntő többsége Görögországból érkezett a Konstantinápolyi Patriarchátushoz, mindössze két helyi diakónusuk van. Az ideérkezők tartózkodását adminisztratív eszközökkel nehezítik a török hatóságok (például nehézségek a tartózkodási engedély megszerzésénél). A pátriárkának török állampolgárnak és állandó törökországi lakosnak kell lennie a pátriárkaválasztás pillanatában, ami az idős Bartholomaiosz pátriárka későbbi utódjának megválasztásakor gondot fog jelenteni. A Konstantinápolyi Patriarchátus figyelemmel kísérte a törökországi örmény ortodox pátriárka választási folyamatát, hiszen az ő későbbi pátriárkaválasztásukra is kihathat (az örmény pátriárka-jelöltek közül csak hármat engedett indulni a török kormány, mivel a többi jelölt nem volt törökországi származású).

Törökország az 1923-as lausanne-i szerződés által elismert három nem-muszlim kisebbséget ismeri el törökországi kisebbségként: az örményeket, a görög-

göket és a zsidókat. A lausanne-i szerződésben nyújtott garanciák ellenére a vallási kisebbségek számtalan akadályba ütköztek vallásuk gyakorlása, oktatása során, sőt számos fizikai támadásnak, vagyoneklobzásnak voltak kitéve. A lausanne-i szerződés után a keresztények Törökország elhagyására kényszerültek és az addig békés együttélés az ország keresztény, zsidó és muszlim lakossága között jelentős kárt szenvedett.

A török állam nem ismeri el a pátriárka egyetemes (ökumenikus) jellegét, vagyis juriszdikcióját a világ görög ortodox egyházai felett, következőképp megpróbálja elszigetelni a világ ortodoxiájától. A jogi státusz el nem ismerése következőmentyekenént tisztázatlanok a tulajdonviszonyok, számtalan tisztázatlan ingatlankérdés van a török állammal. Törökországban a keresztény kisebbségek együttesen sem teszik ki a lakosság 1%-át. A török társadalom 98%-a muszlim, akiknek 80%-a szunnita, összességében kevesebb, mint 150 ezer keresztény él az országban. A görög kisebbség létszáma 2-3 ezer főre zsugorodott, nem tudja újratermelni önmagát. Ugyanakkor Oroszországból, Ukrajnából, Georgiából, Romániából és Moldovából a kommunizmus bukása óta számos bevándorló érkezett Törökországba. Az oroszul beszélő és orosz liturgiát tartó papokra egyre nagyobb szükség van a Konstantinápolyi Patriarchátusban, de ezt nehezíti, hogy az oroszok körében sokan ellenségesen tekintenek a Konstantinápolyi Patriarchátusra. Antalya és Alanya nyugat-törökországi városokban is van papjuk, aki liturgiát tart a helyi híveknek.

Összefoglaló gondolatok

Jugoszlávia szétesése Montenegró 2006-os függetlenedésével *de jure* véget ért, *de facto* azonban nem, mert sem Szerbia, sem a Szerb Pravoszláv Egyház, sem az utódállamokban élő szerb közösségek nem tudták elfogadni azt. A vallást gyakorló ortodox hívők száma csökken, de történelmi okokból a pravoszláv vallásnak nagy presztízse, a pravoszláv egyház politikai megnyilvánulásainak pedig súlya van a Balkánon. Montenegró elhatárolódása a Szerb Pravoszláv Egyháztól (SPC) a volt Jugoszlávia szétesésének egyik utolsó fázisát jelzi, melynek mintájára hasonló folyamatok mehetnek végbe a térség többi államában is. A Nyugat-Balkán politikai történéseivel párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben az egyetemes ortodox egyház történetének legnagyobb szakadásán (skizmáján) megy keresztül. Az Orosz Ortodox Egyház és a Konstantinápolyi Ökumenikus Pátriárka évszázados küzdelme az ortodoxián belüli vezető szerepért az Ukrán Ortodox Egyház függetlenné válásával új szintet ért el. Az önálló (autokefál) ortodox egyházak kialakulása (illetve függetlenedése egy korábbi anyaegyháztól) legtöbbször egy adott nemzethez kötődött és szorosan összefonódott az adott államhatalommal. A Szerb Orto-

dox Egyház Jugoszlávia felbomlását követően az egyetlen olyan intézmény maradt, amely a nemzet egységét jeleníti meg a Szerbia határain kívül maradt nemzetrészek irányába. A Nyugat-Balkán függetlenné vált államai etnikailag és vallási/egyházi szempontból kevertek, a társadalom összetartását csak egy nemzet és államépítő folyamat tudja megvalósítani. Bár országonként eltérő mértékben, a Szerb Pravoszláv Egyház ellenérdekelte ezekben a folyamatokban.